

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.)

В публікації робиться спроба висвітлити «білі плями» в історії західноукраїнської інтелігенції 20-х — 40-х років ХХ ст. В центрі уваги — трагічна доля комуністичної та прорадянської інтелігенції Східної Галичини, чимало представників якої брали участь в індустріалізації УСРР та проведенні політики «українізації». Простежено історію формування західноукраїнської еміграції на Радянській Україні, показано згубний вплив на неї сталінщини, початок масових репресій проти цього загону національної інтелігенції.

Восени 1989 р. громадськість республіки відзначила 50-річчя возз'єднання Західної України з УРСР. Та не лише через цей ювілей привертає й нині пильну увагу історія західноукраїнських земель. Переосмислюючи вже відомі й відшуковуючи все нові й нові факти, повертаючи з небуття тисячі імен жертв масових репресій або тих, чий імена просто замовчувалися, вчені прагнуть максимально об'єктивно висвітлити всі грані історичного процесу. Цього ж вимагає й етичний обов'язок дослідника. Як влучно висловився американський письменник Р.-П. Уоррен, «і всі ті, хто давно помер, і не жили, й не житимуть, аж поки не дамо їм життя, заговоривши про них, і очі їхні благально звернені до нас із мороку»¹.

За часів сталінщини репресій зазнала значна частина західноукраїнської інтелігенції. Справжньою трагедією стали вони для тих людей, які із симпатією ставилися до Радянської України і віддавали всі свої сили справі національного відродження українського народу. Йдеться насамперед про членів КПЗУ й ту частину інтелігенції на Західній Україні, яка в своєму прагненні до возз'єднання орієнтувалася на Схід.

Нині, як ніколи раніше, виникла пекуча потреба позбутися багатьох облудних штампів, що тривалий час (внаслідок ідеологічного тиску) побутували в українській радянській історіографії стосовно історії Західної України 20-х — 40-х років. Сьогодні треба відверто сказати, що всі злочини і збочення в національній політиці мають глибоке коріння. Вони були запрограмовані ще в середині 20-х років адміністративно-командною системою, що формувалася Сталіним та його оточенням. «Компетентність» Сталіна в українських справах засвідчив ще в 1918 р. В. П. Затонський, який, зокрема, заявив на I з'їзді КП(б)У: «...Тов. Сталін вважав, що є дві України — Західна та Східна, які різняться мовою настільки, що мешканці їх не розуміють один одного (це не казка, а бувальщина)...»². Сказане стосувалося

¹ Уоррен Р.-П. Все королівське військо: Роман / Перекл. з англ.— К., 1986.— С. 274.

² Цит. за: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 г.: Протоколы.— Киев, 1988.— С. 175.

людини, що саме тоді очолювала Наркомат у справах національностей РСФРР. Приблизно такий же рівень обізнаності з «українським питанням» зберіг «вождь народів» до останніх днів життя.

«У сонці Великої Жовтневої соціалістичної революції народилася Українська Радянська держава... Однак на заході від Збруча і Горині окупація тривала...»,— писав у 1948 р. в газеті «Радянська Україна» Я. Галан.— Проте самий факт існування Української Радянської держави за східними кордонами Польщі підбадьорював знесилених, а сильних перетворював на героїв... Борці за волю й щастя народу не блукали більше самотою у пільмі... Вони були відрізані від Києва кордоном, але кожен з них знав, що запалені Дніпрогесом вогні горять і для них, а гордість за трудовий подвиг Стаханова була також і їх гордістю. Так у недержавній Україні билося серце державної»³ (підкреслення наше.— Авт.).

Образне слово відомого публіциста відбиває певні реалії міжвоєнної історії регіону. Але це, так би мовити, лише «соняшний бік» української радянської історіографії, де рясніють звороти на кшталт «торжество історичної справедливості», «в авангарді боротьби за возз'єднання» тощо. Сьогодні, як ніколи раніше, зрозуміло, що всі ті трагічні обставини, що з «ласки» Сталіна з другої половини 20-х років викликали «сердечну аритмію» державного життя Радянської України, а згодом привели його до «клінічної смерті», відповідним чином (безпосередньо й опосередковано) впливали й на населення України «недержавної», зокрема, на революційно-визвольний рух її трудящих, керованих КПЗУ, на позицію західноукраїнської інтелігенції.

Висвітленню саме цих «білих плям» нашої історіографії й присвячено цю публікацію, що, зрозуміло, не претендує на повноту й вичерпність*.

Як відомо, у 1927—1928 рр. ЦК КПЗУ, що виступав за коректність і принциповість у застосуванні партійної критики стосовно тодішнього наркома освіти України О. Я. Шумського і рішуче висловився проти згортання «українізації» та підміни ленінських принципів союдної федерації сталінською моделлю «автономізації», зазнав хамської критики з боку Генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича. В 1928 р. група членів Компартії Західної України у листі до редакції однієї з німецьких комуністичних газет зазначала, що сталінська група Кагановича в ЦК та ЦКК КП(б)У «своєю опортуністичною практикою відійшла від ленінської лінії в національній політиці і проводить таку національну політику, яка загрожує соціалістичному будівництву на Україні»⁴.

Л. М. Каганович, за спиною якого стояв Сталін, спровокував гостру кризу в керівництві Компартії Західної України. Тодішній Генсек ЦК КП(б)У, як і його московський «п'ятрон», не «обтяжував» себе поглибленим вивченням історії, культури та, навіть, і мови українського народу. У вересні 1925 р. в анкеті, яка розповсюджувалася серед членів Президії ВУЦВКу, на запитання про рідну мову він відповів «російська», про володіння іншими мовами записав «трохе (1)

³ Галан Я. Світло зі Сходу // Твори: У 4-х т.— К., 1978.— Т. 3.— С. 394—395.

* Вище ми навели слова Я. Галана у республіканському офіціозі у 1948 р. Проте для відомого діяча революційно-визвольної боротьби західноукраїнських трудящих аж ніяк не було властиво чорно-біле бачення міжвоєнної історії регіону. Ось як промовляв він 12 черв. 1947 р. на нараді львівської інтелігенції на захист підданої Сталінінм анафемі КПЗУ: «Ми, коли треба сказати КПЗУ, мовчимо, і враження складається таке, що був революційний рух, але хто ж керував ним?». І далі (невже полемізуючи з постановою Виконкому Комінтерну 1938 р. про розпуск партії?): «... Були провокатори в КПЗУ, але були і люди, які загинули в тюрмах, які давали кращі зразки героїзму, а ми ніколи в історії нічого принципового в цій справі не можемо прочитати... Історія КПЗУ— надзвичайно цікава історія» (Див.: Галан Я. Твори.— Т. 4.— С. 632). Виступ цей було опубліковано лише у 1980 р.

⁴ Цит. за: Курносів Ю. А. Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР // Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 81.

еврейською»⁵. Тому й не дивно, що на документах, надісланих на його ім'я по-українськи, збереглися промовисті резолюції його підлеглих: «Срочно перевести для т. Кагановича»⁶ (на російській мову.— Авт.).

Безпідставне звинувачення керівництва КПЗУ на чолі з П. Креликом (Васильківим) і Р. Кузьмою (Турянським) у націоналізмі зумовило різке зменшення складу партії, завдало відчутної шкоди революційному рухові на Західній Україні. Кризу було подолано лише на III з'їзді партії (червень — липень 1928 р.). КПЗУ відновила єдність своїх лав⁷.

Комуністи Західної України набували досвіду поєднання легальних і нелегальних форм боротьби. Велика робота проводилася ними через такі масові організації, як «Союз пролетаріату міст і сіл», «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання» («Сель-Роб»), «Українське селянське об'єднання» та ін. Зростав вплив партії у профспілках і страхових товариствах, читальнях «Просвіти», гуртках «Рідної школи», економічних, спортивних та інших легальних організаціях. Так, у 1937 р. під впливом КПЗУ перебувало 18 культосвітніх, кооперативних й спортивних об'єднань трудящих у Волинському, 46 — Тернопільському, 62 — Львівському й 131 — у Станіславському воєводствах. У 1922, 1928 та 1930 рр. західноукраїнським трудящим вдалося провести своїх представників до польського сейму⁸.

Зростання впливу КПЗУ на маси засвідчували навіть її ідеологічні противники. «...Ми, націоналісти,— писав один з активістів ОУН про події початку 30-х років на Волині,— прийшовши на ті терени, zostали там зорганізовану і діючу нелегальну Комуністичну партію Західної України. Впливала на місцеве населення й близькість кордонів Української Радянської Соціалістичної Республіки, кордонів, які щоденно проривались численними українськими радіоавдіціями, не-

⁵ Див.: Яневський Д. Б. З приводу виступу Р. О. Медведєва // Укр. іст. журн.— 1989.— № 11.— С. 148.

⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 264 (далі— ПА ІІІ при ЦК Компартії України). Як зауважує Ю. І. Шаповал, на посаді Генсека ЦК КП(б)У Л. М. Каганович певною мірою сприяв проведенню українізаційного курсу (Див.: Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович на Україні // Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.— С. 66). Однак несамохіть виникає запитання, чому в ролі «українізатора № 1» опинився в той час саме ця, безкінечно далека від української культури, традицій національного відродження, людина з «домашньою» освітою, про «дуже калічену українську мову» якої згадував В. Сосюра (Див.: Сосюра В. Третя Рота: Роман.— К., 1988.— С. 258). Відповідь зрозуміла — вона у хитросплетіннях сталінської національної і кадрової політики.

Втім, чи такі вже це «хитросплетіння»? Зацікавлене око стороннього спостерігача (в даному разі західноукраїнського) відзначало цілеспрямоване усунення з України тих осіб, що стояли біля витоків українізаційного курсу або твердо його обстоювали. Йдеться, зокрема, про колишніх наркомів освіти УСРР Г. Ф. Гринька й О. Я. Шумського, керівника Закордонного бюро допомоги КПЗУ, члена ЦК КПЗУ, кандидата у члени ЦК КП(б)У К. А. Саврича (Максимовича) (1892—1937), що на лютого-березневого (1927 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У виступив проти ухваленого під тиском Кагановича рішення про фактичну висилку О. Я. Шумського... Замість них все більше «надсилалося» до республіки «трохе-українізаторів» на зразок Л. М. Кагановича.

Спостерігаючи ці процеси, фейлетоніст львівського «Діла» Галактіон Чіпка (псевдонім поета Романа Купчинського, 1894—1976) іронічно «пояснював»: «Гринько висланий до Москви, щоби там боронити інтересів України..., а Шумський, Максимович продовжують послідовно політику українських гетьманів... Ідуть у глибоку Росію, щоби все, що є по дорозі, теж *українізувати*. А на Соловецьких островах українська інтелігенція докінчує те, чого не встиг зробити кошовий Січового Війська Калнишевський. Це нічого іншого, тільки... український імперіалізм... От хитрі малороси! Тихо, без гвалту та крику проводять імперіалістичну політику... і так колісь стиснуть Москву, що вона зукраїнізується і буде примушена погодитися на... єдину, неділимую» (Див.: Галактіон Чіпка. Наський імперіалізм // Діло (Львів).— 1928.— 30 серп.).

⁷ Див.: Панчук М. І. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії // Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— С. 119.

⁸ Див.: Панчук М. І. Сторінки героїчного літопису // Комуніст України.— 1979.— № 9.— С. 7.

рідко концертами української народної музики і фольклору. Діяла шептана пропаганда з боку численних, добре вишколених агітаторів КПЗУ»⁹.

Посилювався вплив Компартії Західної України на інтелігенцію. Протягом міжвоєнного часу комуністами було організовано в регіоні близько 200 друкованих видань. Провідні позиції в них посідали революційні західноукраїнські літератори. Їхня творчість була тісно пов'язана з активною громадсько-політичною діяльністю. Так, Я. Галан редагував журнал «Освіта», О. Гаврилюк — «Знання», В. Бобинський та С. Тудор — «Вікна», І. Михайлюк — «Плуг» і «Зеркало», М. Козланюк — газету «Сила», К. Пелехатий — «Сельроб». Яскравим свідченням зростання впливу КПЗУ та КП(б)У на прогресивну інтелігенцію була діяльність літературних об'єднань західноукраїнських революційних письменників по обидва боки кордону — «Горно» (Львів) * та «Західна Україна» (Київ — Харків) **. У травні 1936 р. у Львові відбувся Антифашистський конгрес діячів культури.

Проте 1933 р. було допущене ще одне кричуще беззаконня щодо КПЗУ. Органами НКВС були заарештовані керівники партії — М. Т. Заячківський (Косар) та Г. В. Іваненко (Бараба). Їх, а також багатьох інших відомих діячів й активістів КПЗУ було без жодних на те підстав звинувачено у зраді. На цій основі сфабрикували «справу» агентів так званої «Української Військової Організації» (УВО), що завдало величезної шкоди революційно-визвольному рухові трудящих мас Західної України.

1933—1934 рр. стали фатальними не лише для західноукраїнської комуністичної інтелігенції, і насамперед тієї частини, що перебувала в УСРР, а й для всієї галицької інтелігенції, творчої та технічної, яка емігрувала до Радянської України й брала участь в індустріалізації та проведенні політики «українізації».

Проблема повернення української інтелігенції, що залишила Батьківщину внаслідок подій громадянської війни, з-за кордону й залучення західноукраїнських культурних сил до національного відродження на Радянській Україні є складною й багатопланою. На наш погляд, її не варто зводити, як це робилося раніше, до ідеології так званого «зміновіхвіства», що виникла й набула поширення насамперед серед російської політичної еміграції у першій половині 20-х років. Як відомо, ця ідеологія знайшла своє відбиття у збірці «Смена вех», що вийшла у Празі в червні 1921 р.¹⁰

Звичайно, частина українських емігрантських політиків, як і деякі лідери українських демократичних партій у Східній Галичині, виходила у своїх розмірковуваннях з тієї засади, що Радянська влада

⁹ Цит. за: Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 545.

* «Горно» (1929—1932) — літературне об'єднання революційних письменників Західної України. Працювало у Львові під впливом КПЗУ. Входило до Міжнародного об'єднання революційних письменників із центром у Москві. Засади об'єднання було проголошено у «Декларації» (12 травня 1929 р.), що її підписали 28 літераторів. Органом «Горна» був часопис «Вікна» (1927—1932); активними членами — В. Бобинський (1898—1938), С. Тудор (1892—1941), А. Волошак (1890—1973), Н. Матулівна (1902—1944), П. Козланюк (1904—1965), Я. Галан (1902—1949), О. Гаврилюк (1911—1941), М. Калинчук (1901—1935), М. Сопілка (1897—1942), Я. Кондра (1910—1944) та ін. Відіграло велику роль в згуртуванні прогресивних літературних сил краю, у боротьбі за воз'єднання з УРСР.

** «Західна Україна» (1925—1933) — літературна організація, що діяла у Києві та Харкові і об'єднувала близько 40 письменників й художників — вихідців із Західної України, що мешкали на території УСРР з часів першої світової війни, а також політемігрантів. Активними членами організації були В. Атаманюк (1897—1940), В. Гжицький (1895—1973), Д. Загул (1890—1938), М. Ірчан (1897—1937), М. Кичура (1881—1939), М. Козоріс (1882—1937), І. Крушельницький (1905—1934), І. Ткачук (1891—1948), А. Турчинська (1903—1972), М. Гаско (нар. 1907) та ін. Друкований орган — альманах, згодом журнал «Західна Україна» (1927—1933).

¹⁰ Див.: Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции: 2-е испр. и доп. изд. — М., 1986. — С. 74—92.

нібито не вкоренилася на Наддніпрянщині і під тиском реалій часу перероджуватиметься й дедалі більше еволюціонуватиме в бік «національної» України. Певний час ці погляди поділяв, зокрема, й В. К. Винниченко.

Щоправда, назагал в нашій історіографії ігнорується відмінність між «зміновіхівством» російської та української еміграції¹¹. Цікаві міркування з цього приводу висловив під час сумнозвісного процесу «Спілки визволення України» один з головних звинувачених А. В. Ніковський (1885—1941). Режисери цього сфабрикованого судилища, добившись визнання підсудними своєї вини, з решти питань дозволяли їм висловлюватися досить вільно. Отже, А. В. Ніковський твердив: «Коли зрівняти, між російським і українським зміновіхівством є різниця. Російські зміновіхівці виходять з тої позиції, що, коли більшовики зробили колосальну державу, то, значить, вони являються наслідниками політичного будівництва всього російського народу, чи тих народів, що склали Росію. Значить, Устрялов, що сидить в Харбіні, болів із-за захоплення Китайсько-Східної залізниці так само, як болів би, коли б це трапилось за царської влади. Він сказав: весь антураж держави єсть, гідність свою вона зберегла..., значить, що з того, що мені неприємні ці правителі, що є, але єдина... велика Росія існує, велика держава... Українець повинен простіше зробити. Українського зміновіхівства не може бути, він може зробити ще один крок і опинитися у радянському таборі»¹².

Сам А. В. Ніковський, колишній член Центральної Ради, міністр закордонних справ УНР (1920 р.), відповідаючи на запитання журналіста, яке значення для нього мало рішення Антанти від 14 березня 1923 р. про визнання законності анексії Польщею Східної Галичини, сказав: «Усі (себто українські емігранти.— Авт.) зрозуміли, що Антанта не розв'яже долі Галичини ані в якій мірі... Для мене особисто це мало те значення, що я почав клопотатися про поворот додому*, вважаючи, що єдиний правний уряд України є уряд УСРР, і тільки на ґрунті Радянської України можна прагнути до визволення всіх українських земель та їхнього об'єднання»¹³.

Таким чином, згадане рішення Антанти вплинуло на позицію значної частини української інтелігенції, що опинилася за кордоном в роки громадянської війни, та її намір повертатися на Україну. Однак, мабуть, вирішальним чином на це прагнення вплинуло все-таки проголошення у тому ж таки 1923 р. Компартією України українізаційного курсу. Це заклало підвалини національного консенсусу, було вихідною точкою для повороту до громадянського миру після багатьох років розбрату, давало можливість об'єднати заради конструктивної мети — національного відродження України — зусилля усього українського громадянства, що в 1917—1920 рр. перебувало по різні боки барикад. Отже, повертаючись до питання про українське «зміновіхівство», зазначимо, що українські культурні діячі, які опинилися в еміграції, сприймали перехід Компартії України до розв'язання національного питання саме як «зміновіхівство» більшовиків, а не власну зміну ідеологічних орієнтирів.

¹¹ Див., напр.: Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.— К., 1985.— С. 18—19; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.— К., 1989.— С. 167; та ін.

¹² Спілка визволення України: Стеногр. звіт судового процесу.— Харків, 1931.— Т. 1.— С. 322.

* На прохання ВУАН 25 березня 1924 р. А. В. Ніковському було повернуто українське громадянство і за рішенням Малої Президії ВУЦВК видано охоронний лист, яким йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» і посвідчувалося, що «з боку Радянської Влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється» (Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади та органів держ. управління УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1617, арк. 42—43 (далі — ЦДАЖР УРСР)).

¹³ Пролет. правда (Київ).— 1928.— 17 берез.

Звернемо увагу на те, як ставилися до необхідності повернення українських культурних сил на Батьківщину такі відомі національні діячі, як академіки М. С. Грушевський та С. О. Єфремов,— люди, що мали діаметрально протилежні політичні погляди, наукові уподобання й темперамент. «...Горожанська війна і голод 1921 р. страшно розбили культурне жите,— писав 16 вересня 1924 р. М. С. Грушевський до одного із своїх американських знайомих.— Україна (і Галичина) належать до найбільш потерпівших країв світу, а культурних засобів українських і перед тим було мало. Підняти тепер їх тяжко. А я культурної роботи не легковажу...». І далі, обгрутовуючи свою позицію про необхідність повороту з еміграції українських культурних діячів, він наголошував: «Я вважаю, що хто дійсно не має ніякої змоги вернутись, нехай чесно старається працювати для добра народу закордоном, тільки нехай не каже, що то більше значить, як робота в краю...»¹⁴ (підкреслення наше.— Авт.).

Академік С. О. Єфремов займав аналогічну позицію. Так, у листі до Є. Х. Чикаленка від 4 жовтня 1925 р. він зазначав: «Я раз у раз стояв і тепер стою за те, що ми занадто бідні на культурні сили, щоб розтринькувати їх ще й поза океаном. Кому можна вертатися — треба вертатись. Робітників мало, а чесних та культурних і зовсім не гурт, а потреба тут, на ґрунті, в них більша, ніж де; роботи — непочате поле»¹⁵ (підкреслення наше.— Авт.).

Ці настрої набули поширення не тільки серед українських національних ідеологів, а й серед широкого загалу української закордонної інтелігенції. Додамо, що особливості політичного життя в Східній Галичині, загарбаній Польщею, підштовхували багатьох представників українського громадянства до еміграції на Радянську Україну. Молодь прагнула здобути вищу освіту, але такої можливості не мала на західноукраїнських землях. Львівський університет був фактично перетворений на польський. Так, Я. Галан, що скінчив гімназію 1922 р., згодом згадував: «Українці тоді бойкотували польський (Львівський.— Авт.) університет, хто міг — виїхав за кордон, хто не міг — залишився і учився в таємному нелегальному університеті...»¹⁶.

За цих обставин і постав у Львові такий своєрідний навчальний заклад, як Український таємний (підпільний) університет (1921—1925). Викладачів, та й студентів, переслідувала польська поліція. 26 лютого 1924 р. одноденна газета «Робітнича думка» (Львів) у передовій статті «Похід проти української культури і науки» зазначала: «...Більш чим три роки удержувався український університет, гонений поліцією з місця на місце. Виклади відбувались навіть по льохах та приватних домівках серед неописаних труднощів та невигод»*.

Викладачем цього університету був і відомий український історик, згодом академік АН УРСР І. П. Крип'якевич (1886—1967). Він, зокрема, читав курси методики історичних дослідів та історії Гетьманщини. «Виклади проф. І. Крип'якевича,— згадував один з тодішніх його слухачів,— відбувались в Народньому Домі... в обширних, кількакімнатних приміщеннях тодішньої «Академічної Громади». Щоб ввести в оману поліцію, яка слідкувала за «Академічною Громадою», ми не світили електричного світла, а робили записки... при світлі парафінових свічок і то відповідно прислонених. При вхідній брамі... дижурували студенти, що не мали в тих годинах викладів. Вони, при наближенні поліції, давали нам про це знати, й ми відповідно затирали

¹⁴ Листи М. Грушевського до Т. Починка // Укр. історик (Нью-Йорк—Мюнхен).— 1970.— № 1—3.— С. 181, 182.

¹⁵ Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Укр. історик (Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен).— 1975.— № 1—2.— С. 142.

¹⁶ Галан Я. Промова на нараді колишніх членів КПЗУ (серп. 1947 р.) // Твори.— Т. 4.— С. 641.

* Примірник цієї газети зберігається у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР.

за собою сліди, що ніби ми відбуваємо невинне засідання..., а професор зникав у котрійсь із гімназійних кляс на вищих поверхах»¹⁷.

Звичайно, галицька українська інтелігенція внаслідок дискримінаційних обмежень польської окупаційної влади не могла знати собі роботу за фахом на західноукраїнських землях. Тому масових розмірів набрав виїзд її представників на Радянську Україну. Так, у своїй заяві (1925 р.) з проханням дозволити в'їзд до УСРР один з абсолювентів (випускників) Таємного українського університету у Львові В. Михайлишин серед причин, що спонукали його до цього кроку, зазначив такі: «Вісті з України, що там проводиться українізація і що відчувається брак фахових сил, і неоднократні заклики в часописах, щоб ті, які сидять за кордоном або є зайві в краю, переїздили на Україну і брались до праці...»¹⁸.

Отже, з 1923 р. в'їзд закордонної української інтелігенції на територію УСРР набував досить значного поширення. Щоправда, попервах на заваді цьому став, як не дивно, відомий український літератор В. К. Винниченко, що «бавився» тоді у політику. У празькій «Новій Україні» він закликав українську закордонну громадськість повертатися на Україну для підривної роботи. З приводу цього М. С. Грушевський писав 26 березня 1923 р. з Бадена до одного із своїх американських кореспондентів: «...Винниченко в своїй статті в «Новій Україні»... про єдиний укр[аїнський] фронт своїм закликом — їхати на Україну і робити там підпольну роботу, загородив всяку дорогу (для приїзду чи повернення на Україну української інтелігенції.— Авт.); хто не знає безмежного нетакту тої людини, міг би думати, що вмисно хотів закрити поворот!...»¹⁹.

З приводу заяв В. К. Винниченка львівський щоденник «Діло» писав: «Ті українські інтелігенти, що вже до того часу вернулись з еміграції, як і ті, що там (на Україні.— Авт.) залишилися давніше для співпраці з радвладю, почувися дуже враженими Винниченковим закликом та почуви себе дуже ніяково в обличчя тої влади. Вони ж йшли до праці широ, а по заяві Винниченка виходило, що для них неважна співпраця з владою, а важні якісь «задні» плани, що мають на меті повалення пануючого режиму і пануючої партії». В цій ситуації Радянська влада почала «ставитися дуже обережно до тих, що вертались з еміграції, а подекуди робила перешкоди для повороту»²⁰.

16 травня 1924 р. на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У було зачитано «Відозву до української радянської інтелігенції та радянського суспільства», яку підписали 66 представників української культурно-освітньої інтелігенції. «Контрреволюційна українська еміграція з Петлюрою, Винниченком і комп(анією) на чолі, — відзначалося, зокрема, в ній, — ... пробує... посягти недовір'я радвлади до тих емігрантів, що... широ переходять на бік радвлади. Провокацією й приписуванням їм таємної ворожості до радвлади пани Винниченки намагаються закрити таким емігрантам шлях на радянську Україну й таким чином задержати їх в ролі своїх «мас»...»²¹.

«Інцидент» був вичерпаний, й чисельність галицької еміграції на Радянській Україні почала швидко зростати. З огляду на стан джерел важко встановити точно загальну кількість вихідців із Західної України, що брали участь у відбудові народного господарства й відродженні національної культури в УСРР. Принаймні йдеться про тисячі й тисячі осіб. Так, 28 листопада 1925 р. М. С. Грушевський писав в од-

¹⁷ Волинець С. У першу річницю смерті Івана Крип'якевича: Спогад про проф. І. Крип'якевича // Укр. історик.— 1968.— № 1—4.— С. 88.

¹⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 5, спр. 724, арк. 49.

¹⁹ Центр. держ. іст. арх. УСРР у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 205 зв. (далі — ЦДА УСРР у м. Києві).

²⁰ Див.: Інтелігенція і радвлада // Діло.— 1924.— 20 черв.

²¹ Бюллетень VIII-ї Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевик.) Украины: Стенограмма. 12—17 мая 1924 г.— Харьков, 1924.— С. 192.

ному із своїх листів: «З Галичини багато сюди переїздить; рахують, що єсть уже тут до 50 000. Декотрі з жінками і родинами, частіш самі молоді луде, мушци. Досить скоро знаходять їм занятте і живуть не зле. Правда, що звичайно наперед дають декларації про те, що вважають радянський устрій для Україн[ського] народу безпекою його політ[ичного] істновання...»²².

Звичайно, власті приділяли еміграції особливу увагу. Так, 1925 р. в Харкові було створено клуб політемігрантів Західної України (згодом — ім. Ів. Франка). Наприкінці того ж року в ньому налічувалося 278 членів²³.

У працевлаштуванні вихідців із Західної України діяльну участь брав М. О. Скрипник, який протягом 1927—1933 рр. очолював Наркомат освіти республіки. Під час свого перебування у Львові в 1929 р. він виступив перед інтелігенцією міста з промовою²⁴. «Радянська Україна,— зазначив, зокрема, Микола Олексійович,— потребує багато інтелігентних кваліфікованих робітників, потрібних для культурної і господарчої розбудови. Є чимало місця для всіх українських сил, що схотять чесно й добросовісно працювати над піднесенням України на вищий щабель розвитку. Є місце також на кваліфіковані сили із західного боку Збруча...»²⁵ (підкреслення наше.— Авт.).

Після публікації цієї відозви виїзд західноукраїнської інтелігенції до УСРР набув ще ширшого розмаху. Так, у грудні 1929 р. комуністична фракція літературної організації «Західна Україна» одним із своїх першорядних завдань проголошувала (зрозуміло, в дусі часу) «виховання західноукраїнської політеміграції, що безконечною хвилею пливе із з[ахідно]у[країнських] земель на Рад[янську] Україну»²⁶ (підкреслення наше.— Авт.). В наступні роки до УСРР виїхали відомі галицькі літератори В. Бобинський, Антін та Іван Крушельницькі (батько й син), М. Сопілка, М. Калинчук, актори М. Крушельницький й С. Федорцева, художники І. Севера, В. Касіян та багато інших діячів культури, а також інженерно-технічних працівників, кваліфікованих робітників тощо.

Значну підтримку (матеріальну й моральну) подавав М. О. Скрипник, зокрема, літературній організації «Західна Україна». Він виступив на її першому з'їзді²⁷.

Зрозуміло, що, крім державних завдань (насамперед йдеться про потребу залучення українських культурних й науково-технічних сил з-за кордону), з Галичиною Миколу Олексійовича Скрипника зв'язували і якісь особисті, «ірраціональні» почуття. Про це, зокрема, свідчать такі рядки з його автобіографії 1921 р.: «Перші зв'язки та нелегальну літературу мав з Галичини від українських радикалів. Перехід до марксизму був дуже важкий. Довелося виробити світогляд, відмовитися від невизрадного революціонізму... Я все ж таки ще не став марксистом, аж поки до моїх рук не попав галицький переклад «Ерфуртської програми», що примусив мене порвати з минулими поглядами, узятися за Каутського, «Капітал» Маркса і визнати себе марксистом»²⁸ (підкреслення наше.— Авт.).

²² Листи М. Грушевського до Е. Фариняка // Укр. історик.— 1977.— № 3—4.— С. 110.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 214; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 166.

²⁴ Див.: Дем'яненко Л. П. М. О. Скрипник у Львові // Укр. іст. журн.— 1969.— № 5.— С. 79—81.

²⁵ Нові Шляхи (Львів).— 1929.— № 6.— С. 359.

²⁶ Центр. держ. архів-музей літератури та мистецтва УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 1, арк. 326 (далі — ЦДАМЛМ УРСР).

²⁷ Див.: Скрипник М. Новий етап і нові завдання: Промова на 1-ому з'їзді письменників «Західна Україна» 6.1.1930 // Західна Україна.— 1930.— № 1.— С. 25—30.

²⁸ Микола Олексійович Скрипник: Автобіографія / Публ. Р. Я. Пирога // Архіви України.— 1989.— № 6.— С. 37.

Голод 1931—1933 рр. забрав мільйони життів на Україні. Справжнім його організатором був Сталін. Проте всю провину було перекладено на республіканське партійне керівництво. В постанові ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. наголошувалося, що «парторганізації України не впоралися з... партійним завданням щодо організації хлібозаготівель», внаслідок чого «зміцнювалися» Одеська, Дніпропетровська й Харківська обласні парторганізації. З надзвичайними повноваженнями на Україну було відряджено П. П. Постишева в якості другого секретаря ЦК КП(б)У²⁹. Останній фактично мав диктаторські повноваження. Так, 22 червня 1933 р. Генеральний консул Італії у Харкові доповідав своєму урядові, що «Українська Республіка, здається, перетворюється на вотчину Постишева, який віднині видає накази, не питаючи нічної думки»³⁰.

Вкрай потрібно було відшукати «винуватих» у голоді, в численних господарських прорахунках. Найбільш «підходящою» кандидатурою з цього погляду був М. О. Скрипник — найавторитетніший партійно-державний діяч України, погляди якого на державне будівництво, принципи радянської федерації суперечили поглядам Сталіна. За висловом відомого українського літератора й громадського діяча І. Дзюби, Скрипник був «фактичним гарантом ленінської національної політики на Україні»³¹ і тривалий час стримував великодержавницькі спроби сталіністів.

У зв'язку з цим одним з головних закидів, що їх робили сталіністи на адресу М. О. Скрипника, було звинувачення в підтримці КПЗУ («агенти контрреволюції — косарі, бараби, букшовані знаходили підтримку у Скрипника») та залученні вихідців із західноукраїнських земель на різні посади (в тому числі освітянські). На об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 р. П. П. Постишев заявляв: «М. Скрипник висував на відповідальну роботу баданів, яворських та іншу контрреволюційну наволоч; тягнув у партію Лозинського — члена УВО, вимагав прийняти в партію Курбаса, вимагав завозу на Україну 1500 учителів із Західної України, яких готував надіслати до нас міжнародний імперіалізм»³².

Отже, удар, скерований проти М. О. Скрипника, не обминув і західноукраїнських емігрантів, що являли собою напрочуд «зручний матеріал» для всіляких інсинуацій про «шпигунів», «зрадників», «терористів», «провокаторів», які нібито підривали економіку й суспільно-політичне життя країни, організовували голод, виступали провідниками націоналістичних поглядів тощо.

Найбільш далекоглядні представники української інтелігенції одразу розгадали цей «хід» сталіністів. Про це, зокрема, свідчить виступ П. П. Постишева 14 червня 1933 р. на об'єднаному пленумі Харківського обкому партії та облвиконкому. Наведемо лише два факти, що їх, відповідно препаруючи, подав у своєму виступі цей сталінський «намісник» на Україні: «Ось цими днями у промакадемії виступав якийсь Полонський, безпартійний викладач української мови... Він виступав з приводу статті, вміщеної в газеті «Комуніст», про стан на мовознавчому фронті (характерна риса тогочасної суспільно-політичної лексики: скрізь «фронти», «прориви», «шкідники». — Авт.). Так ось цей ворожий агент так знахабнів, що з радянської трибуни він виступив з такою заявою: «Після Скрипника (йдеться про усунення останнього з посади наркома освіти. — Авт.) почався розрив з галиційською культу-

²⁹ Див.: Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 р. та завдання більшовиків України // Більшовик України.— 1933.— № 3.— С. 3.

³⁰ Цит за: «Lettres de Kharkov»: Documents // Cahiers du monde russe et soviétique (Paris).— Vol. XXX (1—2).— Janvier — Juin 1989.— P. 69.

³¹ Дзюба І. Пятьдесят лет спустя: Украинская литература 30-х годов — глазами 80-х // Дружба народов.— 1989.— № 4.— С. 214.

³² Цит. за: Сливка Ю. Трагічна повість про КПЗУ // Жовтень.— 1989.— № 3.— С. 70.

рою...». Отже, це виступ безпартійного інтелігента. А нижче Постишев наводив «дуже характеристичний для настроїв окремих, навіть дуже відповідальних товаришів» лист до ЦК КП(б)У колишнього секретаря обкому АМСРР * І. Сірка. «Як же він змальовує в цьому своєму листі заходи партії до розгрому буржуазно-націоналістичних і шпигунських елементів? — запитував Постишев. — У нього виходить, нібито це похід на галичан — валять, мовляв, усіх в одну купу» (підкреслення наше. — Авт.).

Навівши ці, цілком слухні, висловлювання, П. П. Постишев демагогічно проголошував: «Антипартійна це болтовня, підказана класовим ворогом! При чому тут галичани! КП(б)У завжди підтримувала й висувала на керівну роботу кращі партійні кадри, що вийшли з Галичини... Але партія... найнещадніше била й битиме ворожі елементи, які намагаються приховати свою ворожу роботу різними національними мотивами»³³. Попри заяви другого секретаря ЦК Компартії України хвиля репресій була спрямована насамперед проти західноукраїнської еміграції, творчої інтелігенції.

Значно відвертіше висловлювався з цього приводу інший секретар ЦК КП(б)У — М. М. Попов (1891—1938) — член постишевської «команди», відряджений на Україну в лютому 1933 р. для «зміцнення» республіканського парткерівництва. За тих умов, коли від голоду загинуло декілька мільйонів осіб, у своєму виступі 9 липня 1933 р., на другий день після похорону М. О. Скрипника, він наголошував на тому, що «особливо великого значення в боротьбі з буржуазним націоналізмом і українським націоналістичним ухилом набирає питання про мову й правопис. Цій справі ЦК КП(б)У надає виключного значення». А далі він сказав таке: «Буржуазні націоналісти, переважно з числа західноукраїнських емігрантів, особливо широку роботу розгорнули над засміченням української мови й термінології, щоб максимально відірвати українську культуру від російської, і в цьому найважливішому питанні (отже, голодна смерть мільйонів людей — це «другорядне» питання! — Авт.)... т. Скрипник пішов на поведи у цих елементів»³⁴ (підкреслення наше. — Авт.).

(Далі буде)

Одержано 10.10.90.

В публикации делается попытка осветить «белые пятна» в истории западноукраинской интеллигенции 20-х—40-х годов XX в. В центре внимания — трагическая судьба коммунистической и просоветской интеллигенции Восточной Галиции, немало представителей которой участвовало в индустриализации УССР и проведении политики «украинизации». Прослежена история формирования западноукраинской эмиграции на Советской Украине, показано губительное влияние на нее сталинщины, начало массовых репрессий против этого отряда национальной интеллигенции.

* АМСРР — Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка.

³³ Комуніст (Харків). — 1933. — 3 лип.

³⁴ Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними: Доповідь секретаря ЦК КП(б)У т. М. М. Попова на зборах харківського партактиву 9 липня 1933 р. // Комуніст. — 1933. — 12 лип.